

LEVENDE Talen

TAALKUNDE

en het schoolvak Nederlands

COLOFON

Taalkunde en het schoolvak Nederlands is een uitgave van de sectie Nederlands van de Vereniging van Leraren in Levende Talen en *Levende Talen Magazine*. Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van de SLO.

VLLT
De Lairessestraat 125-sous
1075 HH Amsterdam
telefoon (020) 470 39 27
e-mail <bureau@levendetalen.nl>

ONDER REDACTIE VAN

Hans Hulshof
Ton Hendrix

EINDREDACTIE

Johan Graus

FOTOGRAFIE

Anda van Riet

ONTWERP EN OPMAAK

Pharos | M. van Hootegem

DRUK

Pitman, Goes

© 2010 Vereniging van Leraren in Levende Talen

ISBN 97-90-810288-5-1

LEVENDE Talen

TAALKUNDIG DENKEN

Denken als een taalkundige

ARIE VERHAGEN

Wetenschappers houden van abstracties. Als Newton laat zien dat de baan van een kogel en de beweging van de maan om de aarde door dezelfde wet beheerst worden, dan staan we met z'n allen te juichen om het diepe inzicht – en terecht. Nu moet je om zo'n inzicht in een 'achterliggende' wetmatigheid te bereiken bepaalde waarneembare verschillen tussen verschijnselen buiten beschouwing laten, met andere woorden je moet abstraheren. Abstractie en generalisatie hebben dus een positieve reputatie in de wetenschap, omdat ze mede aan de basis liggen van inzicht. Een van de taken van onderwijs is om een nieuwe generatie mensen de abstracties van de vorige bij te brengen; dat is niet altijd eenvoudig, omdat het nogal eens tegen directe ervaringen in lijkt te gaan ('Ik zéé toch dat die steen sneller valt dan dat veertje?'), maar vanwege het belang van het inzicht is het de moeite waard.

Maar aan die positieve reputatie van abstractie zitten ook risico's. Het eerste is dat je wel de jústste abstracties moet maken. In het geval van de zwaartekracht moet je wel abstraheren van het medium waardoor iets beweegt, maar juist niet van de afstand tussen de betrokken objecten. Probleem is dat het uit de aard der zaak niet bij voorbaat duidelijk is wélke abstracties de juiste zijn. Abstractie is dus waardevol en onmisbaar, maar een specifieke abstractie is nog niet waardevol alleen omdat het een abstractie is. In de wetenschap spelen specifieke methoden van onderzoek onder andere de rol om te helpen duidelijk te maken welke verbanden die door een abstractie gesuggereerd worden, reëel zijn en welke niet. Niet elke abstractie is even goed. Elke abstractie suggereert als het ware dat twee ogenschijnlijk verschillende verschijnselen hetzelfde zijn en zich dus in belangrijke opzichten ook hetzelfde moeten gedragen; een hypothese doet daarmee uitspraken over de werkelijkheid, en die moet getest worden.

Paradoxaal genoeg leidt voortschrijdend inzicht er soms toe – dat is het tweede probleem – dat we moeten leren te abstraheren van waarneembare *overeenkomsten* tussen verschijnselen. Een algemeen bekend voorbeeld zijn de walvissen – ze leven in het water, hebben een torpedovormig lichaam, vinnen en een vlakke staart, maar toch zijn het, zoals we inmiddels weten, geen vissen, maar zoogdieren. Hier generaliseren we dus juist over walvissen en, bijvoorbeeld, giraffen en vleermuizen, daarmee abstraherend van hun uiterlijke vorm en hun manier van voortbewegen. Waarom is die abstractie waardevoller dan een abstractie over manieren van ademen? Het uiteindelijke antwoord is dat we voor de genoemde overeenkomsten ook heel adequate ándere verklaringen hebben, terwijl ademen in lucht alleen verklaard kan worden als we aannemen dat walvissen afstammen van landdieren. Een torpedovormig lichaam en vinnen zijn aanpassingen aan voortbeweging door water, die goed door evolutionaire processen verklaard kunnen worden zonder dat er verwantschap met andere waterbewoners aan te pas hoeft te komen. Ademen in lucht is zelf juist helemaal geen aanpassing aan leven in water, maar kan wel verklaard worden op grond van de zoogdierhypothese – die dan ook nog het voordeel heeft een aantal andere onderscheidende eigenschappen van walvissen te kunnen verklaren, zoals warmbloedigheid en het baren van levende jongen. Kortom, het is uiteindelijk het verklarende vermogen van de *totaliteit* aan inzichten die bepaalt wat we de 'juiste' abstracties vinden.

Distributionele analyse

In het onderwijs staan we heel vaak niet stil bij die onderliggende redenen om sommige abstracties wel juist te vinden (en dus in het curriculum op te nemen) en andere niet. Dat is vaak ook helemaal niet nodig. Maar soms is dat toch wel eens nuttig, en de actuele situatie in het taalkundeonderwijs, in ieder geval het gramma-

ticaonderwijs, is hier mijns inziens een voorbeeld van. Net als andere wetenschappelijke activiteiten omvat ook taalkundige analyse een cruciale component abstractie. Als we leerlingen in verschillende zinnen een onderwerp of een lijdend voorwerp laten aanwijzen, dan vragen we hun in feite iets gemeenschappelijks te zien tussen elementen van allerlei verschillende zinnen, dus op een bepaalde manier van die verschillen te abstraheren. Wat is de basis om dit de belangrijke generalisaties te achten, en niet bijvoorbeeld naamvallen? In de loop van de geschiedenis heeft hier, zoals bekend, in feite een verandering plaatsgevonden, en tegenwoordig staan we bij de rechtvaardiging daarvoor veelal niet stil; in de rest van deze bijdrage hoop ik te laten zien dat het bepaald nuttig en interessant kan zijn, ook in het onderwijs, om daar vaker aandacht aan te besteden.

De basis voor een generalisatie als *onderwerp* is het feit dat de bepaalde onderdelen van *verschillende* zinnen herhaaldelijk in *eenzelfde* soort talige omgeving optreden, anders en iets ‘duurder’ gezegd: een zelfde soort *distributie* vertonen. Bekijk tabel 1.

We zien hier dat verschillende elementen met een overeenkomstig betekenisaspect (*De patiënten en wij*, allebei meervoud) correleren met een overeenkomstig vormaspect (*slot-en*) van verschillende andere elementen (*hadden en zagen*), en dat die *slot-en* juist moet wegblijven bij het enkelvoud; de (on)mogelijkheden van combinatie zijn in de twee kolommen precies elkaars spiegelbeeld. Dit verband geldt slechts voor één specifiek naamwoordelijk element in de zin: of er nu *een probleem* of *problemen* staat, dan wel *aan het ECG* of *aan de ECG's*, maakt voor de vorm van het werkwoord niet uit (in het Nederlands; andere talen hebben dit soms wel). Het bestaan van zo’n specifieke distributie van taalverschijn-

selen ondersteunt het idee dat het relevante element een aparte grammaticale rol heeft, die we in dit geval *onderwerp* noemen.

Hoe systematischer zo’n correlatie is, en hoe meer er van zulke correlaties zijn, hoe sterker de basis voor een generalisatie als *onderwerp*. Belangrijk punt is dat zo’n *distributionele analyse* patronen zichtbaar maakt in de onderzochte taal zelf; het Engels vertoont al niet precies dezelfde distributionele verschijnselen als het Nederlands: het in tabel 1 gedemonstreerde onderscheid bestaat in het Engels niet. Een grammaticaal begrip dat op distributionele analyse gebaseerd is, kan daardoor met meer recht als iets van de taal zelf beschouwd worden dan een begrip dat berust op gelijkennis met een verschijnsel in een andere taal (zoals *naamval*). Distributionele analyse is daarmee een belangrijke methode om taalkundige abstracties om zo te zeggen ‘in de hand te houden’.

Een schat van een kind

In de geschiedenis én in verschillende onderdelen van de grammatica zijn verschillen te zien in de mate waarin distributionele analyse in de praktijk van het taalkundig bedrijf een prominente rol speelt, dan wel min of meer als vanzelfsprekend wordt aangenomen. In het werk van Paardekooper speelt het altijd een heel centrale rol. Een goed voorbeeld is zijn bekende verhandeling over *een schat van een kind* (Paardekooper, 1956), dat een bijzonder soort grammaticaal patroon illustreert, onder andere in die zin dat de *van*-woordgroep niet een bepaling is bij het eerste naamwoord (zoals in *een wiel van een raceauto*, dat als geheel een bepaald soort wiel aanduidt), maar andersom (*een schat van een kind* is een kind dat een schat is). Het patroon omvat vijf posities, en voor elk

	ww	ww + -en
ENKELVOUD	De patiënt had een probleem.	*De patiënt hadden een probleem.
MEERVOUD	*De patiënten had een probleem.	De patiënten hadden een probleem.
ENKELVOUD	Dat zag ik aan het ECG.	*Dat zagen ik aan het ECG.
MEERVOUD	*Dat zag wij aan het ECG.	Dat zagen wij aan het ECG.

Tabel 1

daarvan gelden bepaalde regels voor wat erin voor kan komen en wat niet. Vergelijk:

Een	schat	van	een	kind
1	2	3	4	5

- 1: determinatoren, uitgezonderd *de/het* (maar inclusief $\emptyset$, in het meervoud)
- 2: extreme waarden op een evaluatieve schaal
- 3: gefixeerd: *van*
- 4: gefixeerd: onbepaald (enkelvoud: *een*; meervoud: $\emptyset$ – *schatten van kinderen*)
- 5: van alles

Voor de invulling van de laatste positie gelden geen wezenlijk beperkingen; in principe kan daar elk naamwoord staan, als het maar voor evaluatie in aanmerking komt. De derde en de vierde positie, daarentegen, laten geen enkele vrijheid zien; daar mogen alleen *van* en (in het enkelvoud) *een* staan; die posities definiëren dan ook niet echt een bepaalde distributionele klasse van woorden. De eerste en tweede positie zijn wat dat betreft interessanter. Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat de structuur van dit patroon op zich gelijk is aan die van naamwoordgroepen in het Nederlands in het algemeen, maar het ligt toch enigszins subtieler: het onbepaalde lidwoord, aanwijzende en bezittelijke voor-naamwoorden en dergelijke zijn hier mogelijk, maar de meest algemene lidwoorden van bepaaldheid *de* en *het* juist niet. Op zijn minst definieert deze constructie hiermee een aparte subklasse van ‘determinatoren’. In de tweede positie komen ook zelfstandige naamwoorden voor, maar ze moeten wel allemaal aan de eis voldoen dat ze een extreme waarde op een of andere schaal kunnen oproepen, in termen waarvan de aangeduide zaak geëvalueerd wordt. Ook hier definieert de constructie dus een deelverzameling van de zelfstandige naamwoorden als een bepaalde subklasse.

Constructiegrammatica

De laatste paar jaren staat deze aanpak van het onderbouwen van grammaticale categorieën van een taal weer meer in de belangstelling door de opkomst van de zogeheten constructiegrammatica. Die gaat er namelijk van uit dat de grammaticale kennis van sprekers van een taal in beginsel geheel is opgebouwd uit meer en minder specifieke patronen zoals Paardekoopers *schat-van-een-kind*-constructie. Een overzicht van die benadering is onder andere te vinden in Verhagen (2005).

De constructiegrammatica gaat ervan uit dat woordsoorten en syntactische rollen in een taal uiteindelijk gedefinieerd worden door de patronen die de omgevingen vormen waarin taalelementen voorkomen, dus door constructies. Elke constructie definieert als het ware zijn eigen pakketje van ‘kleine woordsoorten’: de verzamelingen van elementen die op de verschillende open plekken in de constructie kunnen voorkomen (vergelijk de *schat-van-een-kind*-constructie hierboven). Maar de manieren waarop elementen in verschillende constructies kunnen voorkomen, vertonen natuurlijk wel enige overeenkomsten met elkaar, en daardoor kunnen uiteindelijk ook overkoepelende, ‘grote’ woordsoorten en grammaticale rollen gedefinieerd worden. Alleen zijn de overeenkomsten op die hogere niveaus nooit honderd procent; er zijn altijd subgroepen met gedeeltelijk afwijkende eigenschappen, vanwege specifieke constructies waar ze wel of niet in voorkomen. Zo delen in het Nederlands stofnamen (*zilver, zand, water, suiker* et cetera), soortnamen (*tafel, paard, kolom, artikel* et cetera) en eigennamen (*Inez, Johannes, Eva* et cetera) wel bepaalde omgevingen met elkaar (bijvoorbeeld als onderwerp van zinnen), maar niet alle (bijvoorbeeld lidwoordconstructies). Zelfs zo’n eigenschap als geïllustreerd in tabel 1 geldt niet voor alle zinsdelen die we (om andere redenen) onderwerp willen noemen, zoals *dat* in *Dat zijn nu eenmaal nadelen*; het Nederlands kent nu eenmaal een andere verzameling constructies, uiteindelijk ieder met zijn specifieke eigenschappen, dan andere talen.

Bijzinnen met ‘dat’

Wat ik hier nog wil laten zien, is hoe nuttig juist deze tamelijk exacte aanpak van grammaticale analyse kan zijn om een hardnekkig probleem te behandelen, en mogelijk zelfs helemaal op te lossen. Ik doel op de redkundige benoeming van bijzinnen met het voegwoord *dat*.

Zowel in traditionele als in modernere analysemethoden wordt de bijzin in de zin *Hij hoorde dat het geregend heeft* een *lijdendvoorwerpszin* genoemd. Dat lijkt ook alleszins ondersteund te worden door resultaten van de distributionele analysemethode. Immers, de bijzin *dat het geregend heeft* staat op dezelfde plaats en vervult zo te zien dezelfde rol als naamwoordelijke uitdrukkingen: *Hij hoorde het/iets/een gerucht*, en die kunnen onderwerp van een parallelle lijdende zin worden (*Het werd door hem gehoord* et cetera). Maar bekijk nu de volgende zin:

- (1) Ze hebben gewaarschuwd dat het wel eens koud kon worden.

De meeste mensen, leerlingen niet in de laatste plaats, hebben de neiging om de bijzin *dat het wel eens koud kon worden* eveneens als lijdendvoorwerpszin te benoemen. En reeds in de negentiende eeuw noemde Den Hertog (1973, p. 73) die verwisseling in feite ‘zeer natuurlijk’. Maar in de terminologie van de traditionele grammatica moet de bijzin hier toch benoemd worden als een *voorzetselvoorwerpszin* (met een *weggelaten voorlopig voorzetselvoorwerp*), of een *oorzakelijkvoorwerpszin*. Maar wat zijn nu eigenlijk precies de argumenten om de bijzin hier niet een lijdendvoorwerpszin te noemen? Is hier ook distributieve evidentie voor aan te dragen? Tot op zekere hoogte is dat inderdaad het geval. Neem bijvoorbeeld de volgende twee zinnen:

- (2) Ze hebben ons gewaarschuwd.
- (3) Ze hebben ons gewaarschuwd dat het wel eens koud kon worden.

Allebei zijn het goede Nederlandse zinnen, en met name (3) maakt dan duidelijk dat de bijzin niet dezelfde plek vult bij *waarschuwen* als het voornaamwoord *ons*. Volgens een ander stukje distributieve analyse moet dat het lijdend voorwerp zijn (vergelijk: *Wij werden door hen gewaarschuwd*), dus de bijzin moet iets anders zijn. Wat je dan kunt zeggen, is dat de bijzin de plek inneemt van een *voorzetselvoorwerp* (vergelijk: *Ze hebben ons voor iets gewaarschuwd*), en dat is de keus die Den Hertog en velen met hem gemaakt hebben.

De vraag is echter of de keus zo wel op goede gronden gemaakt wordt. Immers, we verliezen nu wel een ander distributieve feit uit het oog, namelijk de overeenkomsten tussen de *dat*-zinnen bij *waarschuwen* en andere communicatiewerkwoorden (*zeggen, beloven* et

cetera). En dit geval staat niet op zichzelf. Bekijk bijvoorbeeld de volgende zin:

- (4) Hij was bang dat hij het niet zou halen.

Ook deze zin wordt traditioneel niet benoemd als lijdendvoorwerpszin, maar als *voorzetselvoorwerpszin/oorzakelijkvoorwerpszin*. Wat zouden in dit geval de redenen zijn om niet van een lijdendvoorwerpszin te spreken? Hier speelt weer een andere overweging dan bij *waarschuwen*: als naamwoordelijk gezegde wordt *bang* zijn helemaal niet als een transitief gezegde gezien, en je kunt ook inderdaad niet zeggen **Hij werd iets bang* (wel: *Hij werd bang voor iets*). Maar ook hier verliezen we dan weer een andere generalisatie, namelijk de overeenkomstige distributie van *dat*-zinnen. Zin (4) lijkt naar structuur en betekenis zelfs erg veel op zin (5):

- (5) Hij vreesde dat hij het niet zou halen.

De gelijksoortige distributie van de *dat*-zinnen lijkt er juist op te wijzen dat we hier met een bepaalde grammaticale systematiek van het Nederlands te maken hebben, maar de traditionele grammaticale benoeming maakt het onmogelijk dat tot uitdrukking te brengen.

Dit idee is aanleiding om nog eens ietsje nauwkeuriger naar de feitelijke mate van distributieve parallelie van *dat*-zinnen en typische lijdende voorwerpen te gaan kijken. Naar aanleiding van *Hij hoorde dat het geregend heeft* zeiden we hierboven wel dat de benoeming als lijdendvoorwerpszin distributieve ondersteund werd, maar dat was toch maar op een paar andere zinnen met alleen hetzelfde werkwoord gebaseerd. Kijk nu eens naar tabel 2, waarin een + aangeeft dat het betreffende

	het/iets	de Bijbel	dat het geregend heeft
Hij leest	+	+	+
Hij weet	+	-	+
Hij denkt	+	-	+
Hij verslindt	+	+	-
Hij verft	+	+	-
Hij zegt	+	-	+
Hij ziet	+	+	+
Hij vertrouwt	+	+	-

Tabel 2

element bij het genoemde werkwoord voor kan komen, en een – dat dat niet kan.

Eigenlijk laat deze minimale, maar reële, distributionele analyse al direct veel minder systematiek zien dan de traditionele benoeming van de *dat*-zinnen als lijdendvoorwerpszin suggereert. Immers, ook de bijzinnen bij *weten*, *denken* en *zeggen* worden zo benoemd, hoewel deze werkwoorden geen prototypische lijdende voorwerpen (in de vorm van naamwoordgroepen) bij zich kunnen hebben. Sommige kennen ook geen parallelle lijdende zinnen (**Dat werd door hem geweten*). Het lijkt erop dat we met de benoeming van dit soort bijzinnen als lijdendvoorwerpszinnen een té grote generalisatie gemaakt hebben, en dat ze eerder bij een autonoom type constructie horen (*zelfstandig* ten opzichte van lijdendvoorwerpsconstructies): ze komen voor als ‘complement’ bij werkwoorden van het type *lezen*, *weten*, *denken*, *zeggen* en *zien*, allemaal werkwoorden die de inhoud van de bijzin toeschrijven aan de persoon die het onderwerp is (het gaat om mentale toestanden of communicatieve handelingen, kortom perspectiefaanduidingen). Dat laatste geldt ook voor werkwoorden als *waarschuwen* en een naamwoordelijk gezegde als *bang* zijn, en het is precies die semantische overeenkomst die we in de overeenkomstige distributie weerspiegeld zien!

Keuze voor de verkeerde abstractie

Leerlingen die moeite hebben met het benoemen van een voorzetselvoorwerpszin, hebben, vanuit dit perspectief, dus gelijk; dat ze zoiets een lijdendvoorwerpszin noemen, kan verklaard worden doordat ze juist de overeenkomst met prototypische kale *dat*-zinnen goed zien – die vormen het model voor hun benoeming.

Taalkundigen die *dat*-zinnen analyseren als een soort voorwerpen, gaan ervan uit dat de structuur van complexe zinnen wezenlijk dezelfde is als die van enkelvoudige: de bijzin staat ‘gewoon’ op een plaats waar, in een enkelvoudige zin, ook andere soorten zinsdelen kunnen voorkomen. Ze menen dus voor de analyse van de struc-

tuur van een complexe zin helemaal te kunnen of moeten abstraheren van de verschillen met enkelvoudige. En tot op zekere hoogte zijn er ook overeenkomsten, bij verschillende werkwoorden (bijvoorbeeld *Hij beloofde haar een fiets/iets/dat ze naar het feestje mocht*). Maar er zijn ook forse verschillen, zoals tabel 2 laat zien, of het feit dat er bij *bang* zijn wel een kale *dat*-zin kan komen, maar niet een kaal (voor)naamwoord. En taalkundigen verliezen daarmee dus juist een andere generalisatie uit het oog, die voor de ‘gewone’ taalgebruikers wel degelijk reëel is. Het is dus een keuze voor de verkeerde abstractie (een walvis als een soort vis beschouwen omdat ze allebei vinnen hebben), eentje die al lang opgeld doet, ook al hadden taalkundigen hun fout eerder kunnen inzien, als ze maar hun meest basale analysemethode – de distributionele – systematischer en consequenter hadden toegepast.

Deze overwegingen spelen een belangrijke rol in taalwetenschappelijk debatten. Naar hun aard bieden ze echter ook prima aanknopingspunten voor het onderwijs in het vwo, in dit bijzondere geval ook om een doorlopende leerlijn te creëren: waar leerlingen in de onderbouw zich grammaticale begrippen als *onderwerp* en *gezegde* hebben eigen gemaakt, kan er in de bovenbouw aandacht besteed worden aan de principes en denkwijzen waar die begrippen het resultaat van zijn. Ze kunnen nu leren wat het is om als een taalkundige te denken. Sterker nog, de distributionele methode is in principe voldoende exact en tegelijk gemakkelijk genoeg uit te voeren om leerlingen er ook zelf taalkundige onderzoekjes mee te laten verrichten, hen zelfstandig taalkundig aan het denken te zetten.

LITERATUUR

- Den Hertog, C. H. (1973). *Nederlandse spraakkunst. Tweede stuk. De leer van de samengestelde zin* (4e ed.). Amsterdam: Versluys.
- Paardekooper, P. C. (1956). Een schat van een kind. *De nieuwe Taalgids*, 49, 93–99.
- Verhagen, A. (2005). Constructiegrammatica en ‘usage based’ taalkunde. *Nederlandse Taalkunde*, 10, 197–222.